

Inhoud

	<i>Vooraf</i>	7
	<i>Artikelen</i>	
PIERRE DELSAERDT	<i>De kennismachines van Cornelis Kiliaan</i> Een typografische analyse van drie Nederlandse woordenboeken uit de 16de eeuw	9
JEANINE DE LANDTSHEER	<i>‘Die wereldvreemde proffen van Leuven in hun ivoren toren’</i> Een vergeten brief van Nicolaas Oudaert aan Christoffel Plantijn	31
MEGHAN KING	<i>Richard Stanihurst’s Hebdomada Mariana</i> Catholic devotion and Spanish zeal	53
DORRIT VAN CAMP	<i>Onbekend maakt onbemind</i> Het archief van verwanten van de familie Moretus, in het bijzonder de familie Schilders	65
THEO CLEMENS	<i>De Antwerpse suffragiën (1703–1739)</i> Het wegen van een gedrukte bron (slot)	00
	<i>Notities</i>	
FRANCINE DE NAVE	<i>Verlicht privémeccenaat</i> De Stichting Cornelis Floris vzw schenkt Florisprenen aan het Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet bij de opruistelling van directeur Francine de Nave	000
TOON VAN HAL, LAMBERT ISEBAERT, PETER ROGIEST, PIERRE SWIGGERS	<i>De Tuin der talen</i> Voorstelling en beschrijving van het digitaliseringsproject http://tuin-der-talen.wik.is	000
MARTIJN VAN GRONINGEN	<i>Druk, drukker, druktechniek?</i> Een verslag van het Zomertyposium 2008 van Initiaal	000

JAN STORM
VAN LEEUWEN

Vijfentwintig jaar Bandengenootschap	000
<i>Recensies / Signalementen</i>	000
<i>Index nominum</i>	000
<i>Personalia</i>	000

Vooraf

DIT NUMMER van *De Gulden Passer* verschilt in twee opzichten van het vorige. Het meest springt de nieuwe omslag in het oog. De aanleiding voor dit nieuwe jasje (het werk van onze vaste vormgever Louis Van den Eede) is dat het tijdschrift voortaan tweemaal per jaar verschijnt en dus niet langer als jaarboek door het leven gaat. Dit wordt mogelijk gemaakt door een subsidie van de Vlaamse overheid, die zowel de inhoudelijke kwaliteit als de kwaliteit van de taal en de vormgeving als hoogstaand bestempelde. De grotere periodiciteit maakt het voor *De Gulden Passer* mogelijk om zijn lezers en zijn auteurs sneller te bedienen en om beter in te spelen op de actualiteit.

Op de omslag is verder de nieuwe ondertitel van het tijdschrift te lezen: *Tijdschrift voor boekwetenschap*. Het bestuur van de Vereniging van Antwerpse Bibliofielen – de uitgever van het tijdschrift sinds de start in 1923, al blijkt dat voortaan dus niet meer uit de ondertitel – wil hiermee de wetenschappelijke ambities van het tijdschrift onderstrepen. Het voorbije jaar werd een peer review-procedure geïntroduceerd. De redactie kan hiervoor een beroep doen op een steeds groeiend netwerk van deskundige mede-beoordelaars, een netwerk dat trouwens ook wordt aangesproken voor de rijk gevulde recensierubriek. Zo, denken we, neemt het wetenschappelijke gehalte van het tijdschrift verder toe.

De Gulden Passer wil verder aandacht blijven schenken aan de geschiedenis van de typografische onderneming waaraan het zijn naam ontleent; ook voor de studie van de humanistische wereld rond Plantin en de Moretussen blijft het zich als een voor de hand liggend platform beschouwen. ‘Tijdschrift voor boekwetenschap’ betekent echter ook dat het actieterrein van *De Gulden Passer* resoluut verbreed wordt, zowel geografisch als chronologisch. Zoals de afgelopen jaren reeds gebleken is, nemen we graag artikelen op die handelen over de productie, distributie en consumptie van boeken en prenten in de hele (Zuidelijke) Nederlanden en België, en dit van de 15de tot de 21ste eeuw. En om te bewijzen dat ook *De Gulden Passer* zelf met beide voeten in de 21ste eeuw staat, is het tijdschrift voortaan aanwezig op het internet, meer bepaald op de website www.boekgeschiedenis.be, die zeer recent ontwikkeld werd door de Vlaamse Werkgroep Boekgeschiedenis. *Check it out now!*

DE REDACTIE

Onbekend maakt onbemind

Het archief van verwanten van de familie Moretus, in het bijzonder de familie Schilders¹

De naam Moretus is voor velen geen onbekende. Onder bibliofielen, historici en tal van Antwerpenaren doet deze naam meteen een belletje rinkelen. Het drukkersgeslacht Moretus is in Antwerpen en ver daarbuiten bekend van de prachtige oude drukken en liturgische werken die het in navolging van voorvader Christoffel Plantin (ca. 1520–1589) heeft voortgebracht. Dankzij de vooraanstaande positie en rol van de familie in de Antwerpse geschiedenis dragen verschillende straten en wijken in het Antwerpse nog steeds haar naam. De onschatbare boeken- en archiefcollecties van de drukkerij-uitgeverij Officina Plantiniana én van de families Plantin en Moretus zijn gelukkig volledig bewaard gebleven. Op de authentieke locatie van de Gulden Passer op de Antwerpse Vrijdagmarkt worden de boeken en het archief jaarlijks door vele mensen bewonderd en bestudeerd.

Maar wat zegt de naam Schilders? Ongetwijfeld niet veel. Deze familie geniet niet de bekendheid van een Balthasar Moretus of een Christoffel Plantin. Toch was de familie Schilders voor de Moretussen zelf geen onbekende in de 17de en 18de eeuw. De Antwerpse koopman Henri François Schilders (1638–1680) bewoog zich in het 17de-eeuwse Antwerpen in dezelfde elitekringen als Balthasar II Moretus (1615–1674) en zijn zoon Balthasar III (1646–1696). Zij hadden ongetwijfeld gemeenschappelijke vrienden of bekenden, ze kenden wellicht dezelfde zakenlui en winkeliers met wie ze af en toe zaken deden. Balthasar III en Henri François waren beiden aalmoezeniers. Kortom, hun leven speelde zich op hetzelfde moment af op dezelfde plekken in en rond de oude Antwerpse binnenstad.

In hoeverre waren zij inderdaad vrienden, bekenden of zakenpartners? Tussen 1667 en 1671 kocht Henri François Schilders verscheidene boeken bij Balthasar II Moretus.² Dit blijkt uit enkele kwitanties uit het archief van Henri François, onderdeel van het familiearchief Schilders dat sinds jaren op een zolder van het Museum Plantin-Moretus bewaard wordt. Dit archief bevat twee grote delen: enerzijds het familie- en bedrijfsarchief van deze familie, anderzijds een kleiner archief van verschillende verwante families, zoals de familie Bosschaert-De Groote, de Labistraete en De Vlieghere-du Mont-van Wijck, van wie de bescheiden meestal via huwelijk of nalatenschap tot het archief van de familie Schilders zijn gekomen.

Wie was de familie Schilders, en hoe kwamen haar familiearchief en dat van haar verwanten in het Museum Plantin-Moretus terecht? Aan de hand van de belangrijkste personen en archiefvormers zal een beknopte geschiedenis gegeven worden van deze familie en haar archief.

De familie Schilders: herkomst, adellijke ambitie, ambtelijke traditie

De oorsprong van de familie Schilders ligt in Noord-Brabant, in het bijzonder in de regio van Tilburg en 's Hertogenbosch. De grootvader van voornoemde Henri François Schilders was waarschijnlijk de eerste van de familie die zich te Antwerpen kwam vestigen. Deze Adriaan Schilders (†1630) – geboren te Hilvarenbeek, gelegen net onder Tilburg – woonde reeds in Antwerpen vóór 1593, toen zijn eerste vrouw nog leefde. Ze woonden aan de Leguit ‘op de Calckbrugge’.³ De beweegreden van Adriaan om in Antwerpen te wonen, is in het archief van de familie Schilders niet meteen terug te vinden. Een mogelijke motivatie is dat hij als katholiek christen en vanwege zijn sociale ambities voor Antwerpen koos.⁴ Hilvarenbeek ligt niet zo ver van de Scheldestad en als Brabander had Adriaan Schilders wellicht een zekere affiniteit en een gevoel van verbondenheid met Antwerpen. Met de turbulente tijden die de stad in het laatste kwart van de 16de eeuw doormaakte, lijkt dit misschien geen voor de hand liggende keuze. De religieuze repressie en de rebellie van de noordelijke provincies tekenden gedurende iets langer dan een eeuw het leven en de maatschappij in de Nederlanden. Vele protestanten of protestantgezinden ontvluchtten Antwerpen en de Zuidelijke Nederlanden en zochten hun toevlucht in meer verdraagzame gebieden. Maar de migratie vond mogelijk ook in omgekeerde richting plaats, hoewel niet met eenzelfde intensiteit of motivatie. De stad Antwerpen bleef na haar val een belangrijke aantrekkingskracht uitoefenen op de haar omringende regio's, zoals de steden en landelijke gebieden van Brabant.⁵

De familie Schilders profileerde zich in de 16de, 17de en 18de eeuw als een goede katholieke familie, van goed gedrag en met een lange traditie in de ambtenarij. Gedurende deze eeuwen verwierf ze een krachtig familievermogen door winstgevende handelsactiviteiten en investeringen in financiële en onroerende beleggingen. Minstens drie generaties Schilders probeerden een adelbrief te bemachtigen. Dit blijkt uit enkele verzoekschriften en brieven uit het archief van Henri François Schilders, waarin hij tevergeefs de adellijke afkomst van zijn familie trachtte te bewijzen. De ambtelijke traditie van de familie Schilders en een ‘adellijke levensstijl’ werden daarvoor meermaals als troef uitgespeeld. Uiteindelijk zou de zoon van Henri François in 1732 de titel van ridder bemachtigen.⁶

Reeds vanaf de 15de eeuw zetelden onder de schepenen van 's Hertogenbosch leden van de familie Schilders; zij oefenden ook meermaals het ambt van Schout van Oisterwijk uit.⁷ Adriaan Schilders was tevens rentmeester van de Koninklijke Domeinen in het kwartier Zuid-Holland, en van 1593 tot 1627 was hij commissaris ordinaris van de bevoorrading van de Spaanse garnizoenen te Antwerpen.⁸ Twee van zijn zonen, uit zijn tweede huwelijk met Elizabeth van Deuren (†1649), bekleedden dit ambt eveneens tijdens de eerste helft van de 17de eeuw. Frans Schilders (ca. 1590–1656) was *commissaire des vivres* voor de Spaanse legertroepen te Antwerpen van 1628 tot 1638, zijn broer Walram (†1629) was dit voor de garnizoenen te Brussel en Gent (1625–1626). Dit ambt kon blijkbaar overgaan van vader op zoon.

Frans Schilders (ca. 1590–1656)

Als vertegenwoordigers van de Spaanse ambtenarij kwamen Adriaan en Frans Schilders in contact met verschillende binnen- en buitenlandse kooplieden die hen voorzagen van levensmiddelen voor de Spaanse garnizoenen, zoals brood, granen en wijn. Deze contacten stelden hen in de gelegenheid om deze goederen ook voor eigen rekening te verhandelen. Vooral Frans zou na verloop van tijd voltijds koopman en assuradeur worden. Tijdens de laatste jaren van zijn ambt als *commissaire des vivres* ondernam hij frequent zaken voor eigen rekening, in tegenstelling tot de sporadische acties van zijn vader. Zo trad hij op het einde van de jaren 1630 vaak op als tussenpersoon voor kooplieden en voor andere *commissaires des vivres*. Als agent voor *proveedor general* Francisco Pynappel te Brussel zocht hij voldoende geldschieters, zodat deze in tijden van financiële schaarste toch voldoende geldmiddelen had om zijn troepen te bevoorraden.⁹ Winstgevende opbrengsten haalde Frans uit zijn commissieloon. Als *commissaire des vivres* genoot hij een zeer goede en betrouwbare reputatie bij de binnen- en buitenlandse financiële milieus, een reputatie die hij later als koopman en assuradeur in stand wist te houden.

Commerciële activiteiten

In de jaren 1640 was het koopmansbedrijf van Frans Schilders in volle expansie. Zijn handelsvermogen zou in enkele jaren tijd enorm groeien. In 1643 bedroeg zijn bedrijfskapitaal 8.600 pond Vlaams, in 1647 was het reeds toegenomen tot zo'n 12.600 pond Vlaams.¹⁰ Tien jaar later was zijn kapitaal verdubbeld.

De handelsactiviteiten van Frans Schilders waren in hoofdzaak gericht op de handel met Spanje. Niet alleen omwille van zijn verleden in de Spaanse ambtenarij, maar ook omwille van familiale connecties daar ten lande. Zijn jongere broer Adriaan junior († na 1649) had zich reeds vóór 1637 als koopman gevestigd in de Spaanse havenstad Sevilla. Adriaan fungeerde er als één van de vele handelsagenten van Frans. De gunstige samenwerking tussen beide broers vergrootte de markt en het afzetgebied voor hun beider handelsactiviteiten. Frans werkte in deze periode nog meer samen met de gebroeders Tensini uit Amsterdam, kooplieden van Italiaanse origine die hem ten tijde van zijn ambt als *commissaire* de nodige rogge aanleverden. Op hun beurt deden deze kooplieden een beroep op Frans Schilders' expertise met betrekking tot de Spaanse handelsmarkt. Op de heenreis van zijn goederenhandel naar Spanje verzond hij voornamelijk in de Nederlanden geproduceerd textiel. Zijn retourhandel bestond dan weer uit olie, kleur- en verfstoffen voor de textielnijverheid, of zilver. Naar het einde van zijn leven toe bezat Frans Schilders één van de weinige grote Antwerpse handelsfirma's uit de eerste helft van de 17de eeuw.

Familiaal leven

Het professionele en financiële succes van Frans Schilders uitte zich op sociaal vlak. De verandering van woonplaats binnen de stad Antwerpen geeft een sociale klim aan: van de Leguit naar de buurt achter het Stadhuis, en vandaar naar de Venusstraat in de Nieuwstad.

Zo belandde de familie Schilders nog meer te midden van de meest vooraanstaande en vermogende burgers van de Antwerpen.¹¹ Deze sociale opgang is op dezelfde manier vast te stellen bij zijn zoon Henri François, die zich later met zijn gezin in de nabijgelegen Keizerstraat zou vestigen.¹²

Frans Schilders huwde in 1639 met Mechtildis Garbrants van Nierop (1618–1696). Henri François was hun enige zoon. Over Mechtildis en haar familie is weinig geweten, behalve dat ze afkomstig was uit de Bijvang van Lier, waar de familie Garbrants verschillende landerijen, huizen en pachthoeven bezat.¹³ Uit de persoonlijke briefwisseling van Henri François leiden we af dat de familie Garbrants van Nierop geen commerciële activiteiten uitoefende en naar alle waarschijnlijkheid leefde van de opbrengsten uit haar rurale goederen.¹⁴ De ouders van Mechtildis waren Bartholomeus Garbrants van Nierop en Anna Huyghen(s). Ze had één broer en één zus, Albertus en Catharina. De roots van deze familie liggen mogelijk elders, met name in Leiden en omstreken, aangezien ze in het Ambacht van Alckemade nabij Leiden enkele bezittingen hadden, en omdat daar ook enkele van hun verwanten woonden.¹⁵

Op 9 mei 1656 overleed Frans Schilders. Een jaar later, op 20 februari 1657, hertrouwde zijn vrouw met Jean Baptist de Labistraete (ca. 1616–1674), koopman en assuradeur te Antwerpen.¹⁶ Henri François was enkele maanden daarvoor naar Amsterdam afgereisd voor een driejarige opleiding als leerjongen in de koopmanschap.

Jean Baptist De Labistraete (ca. 1616–1674)

De familie de Labistraete, een koopmansfamilie uit Breda, kwam via Brussel en Valenciennes in Antwerpen terecht.¹⁷ Jean Baptist De Labistraete was koopman, maar vooral een financieel makelaar en assuradeur.¹⁸ Met zijn enige broer Charles onderhield hij een succesvol vennootschap van 1647 tot 1654, waarbij ze zich naast de reguliere handel regelmatig aan zeeverzekering waagden.¹⁹ Zakenactiviteiten en handelsagenten werden netjes onder elkaar verdeeld. Na het einde van hun overeenkomst behielden beide broers de hen toegewezen handelscontacten en -activiteiten en gingen ze elk hun eigen weg. Jean Baptist richtte zich toen meer op de financiële handel, in het bijzonder met Rijsel, de Duitse gebieden en Italië. De contacten verliepen zeer vaak via Bazel en Straatsburg, vertegenwoordigd door de firma Brunschweiler, Mitz en Ortman.²⁰ Ook met Giovanni Druyvensteyn (Ventië) en de firma Maillet et Pocquelin (Parijs) onderhield Jean Baptist de Labistraete een belangrijke financiële bedrijvigheid en dito correspondentie.²¹ Inzake goederenhandel speelden Guillaume Michaux (Doornik), Antonio Nieugaert (Amsterdam), Guillaume Pellerin (Rijsel), Abraham Sayon en Abraham Otger (Londen) eveneens een voorname rol in zijn handel in kanten en zijden stoffen en in levensmiddelen zoals Engelse hop en Franse tarwe.²²

De juiste aard van de rol die Jean Baptist de Labistraete speelde in de vorming tot en de ondersteuning van Henri François Schilders als zelfstandig koopman, kan momenteel nog niet exact worden ingeschat. Een uitgebreid en diepgaand onderzoek van beide firma's is daarvoor vereist, evenals van het bedrijfsarchief van Frans Schilders. Tussen deze drie koopmansarchieven bestaat een onmiskenbaar verband, niet alleen door de familierelaties maar ook inhoudelijk. Tal van gemeenschappelijke handelspartners zijn erin terug te vinden.

Henri François Schilders (1638–1680)

Van leerjongen ...

Henri François Schilders was 17 jaar oud bij het overlijden van zijn vader, en nog lang niet meerderjarig om het bedrijf van hem over te nemen. Voorheen had hij bij de jezuiten van Saint-Omer onderwijs genoten.²³

Henri François vertrok in december 1656, enkele maanden na het overlijden van zijn vader, voor drie jaar naar Amsterdam. Bij de Italiaanse koopman Francisco Feroni volgde hij drie jaar opleiding in het koopmanschap. Voor Henri François waren het drie lange jaren tijdens welke hij zeer hard werkte om zichzelf te bewijzen, ten opzichte van zichzelf en zijn patroon, maar ook opdat zijn moeder fier over hem kon zijn. Uit de brieven van Henri François aan zijn ouders blijkt dat hij de enige leerjongen van Feroni was die zijn drie dienstjaren volledig volbracht. Hij schreef tal van brieven om de eenzaamheid en de hardheid van zijn bestaan als loopjongen te verdrijven.²⁴ Vele andere leerjongens verlieten Feroni meestal al na enkele maanden. Elke dag beantwoordde Henri François plichtsbewust Feroni's uitvoerige briefwisseling met zakenpartners uit heel Europa. Hij bracht dagelijks een bezoek aan de Amsterdamse beurs, waar hij voor zijn patroon met allerhande kooplieden onderhandelde. Terwijl Feroni weg was op zijn vele zakenreizen hield Henri François de zaak draaiende. De werkdagen waren lang en er was nauwelijks een vrij moment.

Naast zijn verplichtingen jegens Feroni hield Henri François zich ook nog bezig met het afhandelen van de nog lopende zaken van zijn overleden vader.²⁵ Daarvoor schreef hij vele brieven om advies aan zijn stiefvader, Jean Baptist de Labistraete. Op persoonlijk vlak beleefde Henri François moeilijke tijden. Ver van zijn ouders, familie en vrienden voelde hij zich vaak eenzaam en ongelukkig. Het grillige, zuiderse temperament en het onvoorspelbare humeur van zijn veeleisende patroon speelden daarbij een niet onbelangrijke rol. Feroni's wil was wet, en niet mals. Op een dag, toen Henri François na een lange werkdag nog niets gegeten had en in de keuken snel iets te eten haalde, gaf Feroni hem een enorme uitbrander omwille van zijn ongehoorzaamheid en sloot hem de hele nacht in de keuken op. Henri François schreef het eerste anderhalf jaar voortdurend aan zijn ouders dat hij bij Feroni zou weggaan. Toch bleef hij. De moeilijke relatie tussen leerjongen en patroon nam een ommekeer nadat Henri François na anderhalf jaar werken eindelijk een zomer naar huis mocht. Bij zijn terugkeer in Amsterdam kreeg Henri François van een zeer uitgelaten Feroni een zeer hartelijke ontvangst met zijden kousen als welkomscadeau. Hij was blij dat zijn trouwe leerjongen terug was. Henri François kreeg sindsdien meer verantwoordelijkheden en vertrouwen toebedeeld, maar het werktempo bleef onveranderd.

Na het voltooien van zijn leertijd onderhield Henri François een regelmatige briefwisseling met zijn oude patroon en diens gezin. Feroni zou later één van zijn belangrijkste handelspartners worden.²⁶

... tot zelfstandig koopman

Het jaar 1662 was voor Henri François een belangrijk keerpunt in zijn leven. Hij werd officieel meerderjarig verklaard, trad daarop in het huwelijk en zette zijn eerste stappen als zelfstandig koopman. Of hij dat jaar werkelijk een eigen handelsfirma oprichtte, werd voorlopig door geen enkel archiefstuk uit zijn archief bevestigd. Uit zijn prille commerciële briefwisseling maken we wel op dat hij ongetwijfeld in deze periode al in eigen naam handelsbetrekkingen aanging. De Labistraete vervulde toen vermoedelijk een sterk adviserende rol.

Op 11 juli 1662 huwde Henri François met de vijf jaar jongere Sibilla Bosschaert (1643–1690).²⁷ Zij had toen reeds haar beide ouders verloren. Kort na het huwelijk bevond het jonge echtpaar zich in het buitenland. In 1663 vertoefden ze in Keulen, voornamelijk op familiebezoek maar zeker ook om de zakelijke banden met het Antwerps-Keulse koopmansgeslacht Bosschaert aan te trekken. Sibilla stamde namelijk uit een echte koopmansdynastie die aan het eind van de 16de eeuw opgesplitst was in een Antwerpse en een Duitse tak. Deze familie was ook gelieerd met een ander vermaard koopmansgeslacht uit Antwerpen, De Groote, via het huwelijk van Sibilla's ouders.²⁸ Het handelshuis De Groote was internationaal actief en gevestigd te Antwerpen en Keulen. Vooral met Sibilla's Keulse ooms, Jacob en Hendrik De Groote, zou Henri François een hechte samenwerking hebben.²⁹ In 1664 verbleef het jonge echtpaar te Parijs, in 1666 in Bordeaux en Rouen. De reden van hun verblijf in Frankrijk is wellicht van zakelijke aard.

Commerciële activiteiten

Henri François was commercieel actief van 1660 tot de dag van zijn overlijden op 16 oktober 1680. Hij voerde een succesvolle internationale groothandel dankzij een uitgebreid netwerk van handelsagenten, verspreid over de belangrijkste haven- en handelssteden van Europa. Zijn handelsactiviteiten verlegden zich mettertijd meer en meer van goederen- en Spanjehandel naar financiële- en diamanthandel met een geografische focus op Frankrijk, Italië en de Duitse gebieden: een ander profiel als koopman dan dat van zijn vader.

Henri François kocht en verkocht allerlei verbruiksgoederen, grondstoffen en luxeartikelen op de regionale en internationale handelsmarkt.³⁰ Verfstoffen als cochenille, indigo en campèche-hout voor het kleuren van stoffen in de textielnijverheid, leder, witte en zwarte kanten, wollen, katoenen en zijden stoffen werden verkocht.³¹ Onder de ontelbare soorten textielproducten die Henri François verhandelde, zaten bijvoorbeeld Kamerijkse doeken, 'witte presillas', bouratten, 'camelhar', floretzijde en allerhande soorten saai. Daarnaast verzond hij levensmiddelen zoals suiker, brandewijn, azijn, granen, krenten, diverse soorten Europese wijnen, specerijen als kaneel, kruidnagel, saffraan, peper, zout én tabak... en zelfs kaviaar uit Archangelsk.³² De handelswaaren werden per schip verzonden naar havens in heel Europa.

Henri François begaf zich ook, net als zijn stiefvader, regelmatig op het terrein van de zeeverzekering. Hij verzekerde scheepsladingen, waarvan tal van polissen bewaard zijn gebleven.³³ Schepen en hun vrachten doorkruisten vaak heel Europa voor ze hun eindbestemming bereikten. Zeeverzekering en goederentransport per schip hielden een zeker

risico in, want niet elk schip kwam op zijn bestemming aan. Averij, kaping en inbeslagname als oorlogsbuit van de door Henri François verzekerde goederen, leidden tot verschillende schadedossiers in zijn bedrijfsarchief.³⁴ Sommige ladingen kwamen ook zwaar beschadigd door zeewater op hun eindbestemming aan, wat dan weer leidde tot schadeclaims of disputen over de eigendom van deze goederen. Een deel van de lading kon soms worden gered en tegen een mindere prijs op de markt worden verkocht. Maar wanneer de goederen bij aankomst volledig waardeloos bleken, betekende dit een groot financieel verlies. In dergelijk geval kon een betwisting over aansprakelijkheid en schadevergoeding ettelijke jaren aanslepen. Meer naar het einde van zijn leven toe begon Henri François ook een belangrijke handel in goud, zilver en diamanten, met daarbij Londen als belangrijk centrum voor de diamanthandel.

Een greep uit de voornaamste handelsagenten en zakenpartners van Henri François geeft de diversiteit en de reikwijdte van zijn handelsnetwerk weer. Voor de Zuidelijke Nederlanden zijn dit Jacques Van der Straten (Brugge), Christoffel en Gillis Dieusaert (Brugge), Balduinus Thuys, Justo Nacquens (Oostende), Jean en Pierre Schaepcooman, George Michaux (Doornik), Henrico Huysmans (Brussel) en Joris Baes (Gent). Te Amsterdam zijn dit Gio de la Tour, de Tensini's, Hendrik Scholten, Lucas Scholten, Jean Emmanuel Huegla, Parenzi-Bandanucci, Marcus Broen, Isaac Hattevier en Lorenzo Guasconi. In de Noordelijke Nederlanden vinden we Theodore Hoste (Middelburg) en Abraham De Bra (Rotterdam). De Italiaanse corespondenten vormen veruit het grootste aantal; onder hen Giuseppe Rovegno en Gofredo Spinola (Napels), Pietro Antonio Rescalli (Milaan), Lardoni, Verrazano-Bilioti-Ginori, Cernezzi-Rezzonico, Verrazano-Guasconi, Giovanni Druyvensteyn en Simone Giogalli (Venetië), Michele en Matteo Miller (Aoste). Pietro van de Put, Malachy Pyne, Francesco Terriesi, Gio Meade, John Merttins en John D'Orville vertegenwoordigen de Londense handel. In Spanje zijn dit Nicolo en Tomaso Porty (Cadiz), Henrique en Jacomo Rol, Claerbout-Verhove, Dieusaert-De Querle (Sevilla), De Baquer-De Lane (Bilbao). Voor Frankrijk vinden we Abraham Thiens (Rouen), Romolo Valenti, Maillet en Pocquelin (Parijs), De Bane-Imbert en Guillaume Pellerin (Rijsel) en voor Portugal De Moor-Senoutzen (Lissabon). Voor de Duitse gebieden zijn de belangrijkste namen Conrad De Smeth en Beltgens-Verpoorten (Hamburg), Leux (Frankfurt) en Brunschweiler-Mitz-Ortman (Bazel en Straatsburg).

Bedrijfsarchief

Het bedrijfsarchief van Henri François Schilders is immens. Het omvat een 40.000 documenten, waaronder de bijna volledige boekhouding (grootboeken, journaals), vrachtbrieven, handelscontracten, en een handelscorrespondentie van meer dan 36.000 brieven verzonden vanuit heel Europa. Henri François beantwoordde zijn correspondentie wellicht zelf. Bij Feroni kreeg hij het Italiaans bijzonder goed onder de knie, een taal die veelvuldig voorkomt in zijn briefwisseling. Hij voerde intense handelsbetrekkingen met Italië en met Italiaanse kooplieden gevestigd buiten Italië. Naast brieven in zijn moedertaal en in het Italiaans was Frans de belangrijkste correspondentietaal voor Henri François. Spaans was van veel minder belang, net als Engels, Duits en Portugees, die slechts heel af en toe voorkomen.³⁵ Henri François beschikte duidelijk over een goede en zeer uitgebreide talenken-

nis. Het aantal van zijn correspondenten lag rond de tweeduizend. Het is niet te verwonderen dat hij elke week een vaste schrijfdag nodig had om de toevloed aan commerciële briefwisseling bij te houden. Tal van zijn correspondenten lijken op de één of andere manier ook verwant aan elkaar. Enerzijds via familiebanden tussen de verwanten van Henri François, zoals bijvoorbeeld Des Planches, De Grootte, Bosschaert, Lunden, Van Colen, Hoschepied, Martini, Jabach, de Hennin, Moens, 't Kint, Knijff en Courtois, waarvan we enkelen ook aan de Moretussen kunnen linken. Of anderzijds, via verwantschappen tussen de correspondenten onderling, wat zich vaak uit in verschillende Europese vestigingen: elk filiaal in een andere stad is dan vertegenwoordigd door een familielid of door aangetrouwde familie. Het handelsnetwerk van Henri François Schilders vormt blijkbaar niet alleen een commercieel netwerk, maar voor een groot deel ook één groot kluwen van verwanten.

Uit handschriftvergelijking in zijn brievenkopieboeken en uit aantekeningen van ontvangst op de brieven kon Henri François blijkbaar rekenen op hulp om zijn bedrijf te runnen. Zo werd het handschrift van zijn vrouw teruggevonden, maar ook dat van enkele anderen. Of het hier gaat om een kantoorknecht, leerjongen of nog een derde persoon, en wat hun precieze aandeel in het bedrijf was, blijft voorlopig gissen.

Familiale leven, familiearchief

Het persoonlijke leven van Henri François Schilders en zijn vrouw Sibilla speelde zich af rondom de Sint-Jacobskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen: hun kinderen werden er gedoopt, familieleden werden er begraven, ze hadden in deze parochie hun woonst in de Keizerstraat. Henri François was aalmoezenier in 1663–1664, hij werd lid van de Jonge Handboog in 1667 en oefende in 1673 de functie van commissaris van het vreemdelingenverkeer uit.³⁶

Henri François en Sibilla kregen acht kinderen, waarvan er maar drie de volwassen leeftijd bereikten: twee dochters en een zoon.³⁷ Dit was niet ongewoon in de 17de eeuw. Joanna Maria (1667–1742) werd in 1688 kloosterzuster bij de Spaanse Theresianen te Antwerpen, of ook Ongeschoeide Karmelietessen genoemd.³⁸ Maria Mechtildis (1666–1746) huwde in 1689 een Antwerpse koopman genaamd De Coninck.³⁹ Zoon François (1669–1754) – ‘Franciske’ – trad in de voetsporen van zijn vader, maar zou het beroep van koopman niet lang uitoefenen. Aan het eind van de 17de eeuw was de familie Schilders vermogend genoeg geworden opdat François reeds op jonge leeftijd kon gaan rentenieren.

Persoonlijke brieven van vrienden en familie geven intieme informatie over Henri François en zijn gezin, over hun kennissenkring en hun dagelijks leven. De enige briefwisseling die Sibilla en Henri François aan elkaar schreven is een unieke bron voor hun persoonlijk relatie en hun verstandhouding als echtgenoten. Sibilla leed aan een vorm van epilepsie, waarvoor ze in 1678 drie maanden lang een gezondheidskuur volgde bij Dokter Kopp te Deventer om van haar ‘qualijckheid’ te genezen. Dit is het enige moment in het leven van dit echtpaar dat zij aan elkaar brieven schreven, een zeldzaamheid, want meestal was er voor huisgenoten geen enkele reden om hun relatie, gevoelens of gedachten over elkaar op te schrijven.⁴⁰

De huishoudelijke rekeningen lichten een tipje van de sluier over hun leven van elke dag. Dankzij deze bronnen komen we te weten welke belastingen ze betaalden, bijvoorbeeld voor het houden van een paard of voor onroerend bezit zoals huizen in de stad of een ‘speelhof’ op het platteland, hoe vaak de afvalput of het ‘secreet’ door de nachtwerker werd geruimd, wanneer welke onderhoudswerken aan hun woonhuis werden uitgevoerd of welke vestimentaire nieuwigheden er naar de laatste mode besteld werden, welke medicijnen ze nodig hadden voor welke kwaaltjes, welke wijn of bier ze dronken en welke groenten, fruit, vlees, vis, taarten en pasteitjes er regelmatig op het menu stonden. De twee dochters kregen zelfs dansles.⁴¹ Ondanks hun rijkdom en welstand lieten ze hun gulden niet rijkelijk vloeien. Zuinigheid, recyclage en herstel van kleding en andere gebruiksvoorwerpen was de norm. Uiterlijke luxe was nodig om de sociale status en de bereikte welstand te tonen, maar dit betekende niet dat er met geld gegooid werd, wel integendeel.

François Schilders (1669–1754)

In tegenstelling tot zijn vader was François Schilders niet lang actief in de handel.⁴² Er is van hem dan ook nauwelijks of geen bedrijfsarchief in het archief Schilders terug te vinden. Na het overlijden van zijn vader regelden zijn moeder en zijn oom, Jacobus Bosschaert (1644–1692), de lopende zaken van zijn vaders bedrijf. François maakte wellicht op jonge leeftijd de overstap van het echte koopmanschap naar meer succesvolle ondernemingen en het bankieren, met kapitaalinvestering in compagnieën, zoals de *Compagnie des Indes de France*, in Engelse fondsen en vastgoed.⁴³ François was onder meer auditeur van de Oostendse Compagnie, Dijkmeester in 1729, en aalmoezenier.⁴⁴ In 1732 werd hij geadeld en werd hij Heer van Hemiksem. Hij bezat onder andere de Heerlijkheid Kieldrecht en ‘den Doel’, zijn huis in de Lombaardstraat en andere huizen en landgoederen te Antwerpen en in het Graafschap Vlaanderen.

In 1695 huwde hij met Maria Isabella Theresia De Vlieghe (†1722), dochter van Paulus De Vlieghe (ca.1645– ca.1701), advocaat, en Maria De Mont (†ca.1700).⁴⁵ Het echtpaar woonde in de Oude Lombaardstraat nabij het bisschoppelijk paleis.⁴⁶ Door de alliantie met de familie De Vlieghe zijn verschillende familiepapieren van de families De Vlieghe, de Mont (later Brialmont), Van Wijck, Thielens en Massijs in het archief Schilders terechtgekomen.⁴⁷ Uit dit huwelijk werden twee kinderen geboren, de laatste generatie Schilders die het ‘fortuinlijke’ lot van het archief Schilders bezegeld hebben: Paulus Franciscus en Theresia Mechtildis Schilders.

De laatste generatie: de verbintenis met de familie Moretus

Theresia Mechtildis Schilders (1696–1729), genoemd naar haar overgrootmoeder, is de belangrijke schakel in dit verhaal. Op 21 april 1716 huwde zij in de Kerk der ‘Spaensche Theresen op den rogier’ met een telg uit een zeer voornaam Antwerps drukkersgeslacht: Joannes Jacobus Moretus (1690–1757), advocaat.⁴⁸ In 1717 was hij aalmoezenier en in 1727–1729 was hij schepen van Antwerpen. Hun beider portretten hangen in het Museum Plantin-Moretus.

Joannes Jacobus was de jongste zoon van Balthasar III Moretus (1646–1696) en Anna Maria De Neuf (1654–1714). Balthasar III was beheerder van de Officina Plantiniana van 1674 tot 1696. Na zijn overlijden leidde zijn echtgenote de onderneming in haar eentje. In 1707 was haar oudste zoon, Balthasar IV (1679–1730), oud genoeg om het bestuur van de drukkerij met haar op te nemen. Hij was de laatste beheerder die nog opgeleid was tot boekdrukker en boekverkoper.⁴⁹ Dit partnerschap tussen moeder en zoon hield zeven jaar stand tot aan het overlijden van Anna Maria in 1714. Balthasar IV behield zijn helft van de bezittingen in de Gulden Passer, de andere helft ging over naar zijn jongste broer, Joannes Jacobus. Deze laatste was toen nog maar 24 jaar oud, en net niet meerderjarig. Vanaf 1716 stonden beide broers samen aan het hoofd van de Officina.

Theresia Mechtildis en Joannes Jacobus woonden naar alle waarschijnlijkheid met hun gezin in de ouderlijke woonst van Theresia in de Lombaardstraat.⁵⁰ Het was een vruchtbaar huwelijk, want ze kregen op dertien jaar tijd negen kinderen. In juni 1729 overleed Theresia Mechtildis, amper 31 jaar oud, wellicht als gevolg van de geboorte van haar jongste kind in de maand mei van datzelfde jaar.

Een jaar later, in 1730, overleed haar schoonbroer Balthasar IV. Diens zonen, Balthasar V en Simon Franciscus Moretus, erfden de helft van de Gulden Passer die tot hun vader behoorde. Toch waren zij beide niet geneigd om zijn plaats in het bestuur van de Officina over te nemen. Op 30 augustus 1730 lieten ze elk hun aandeel aan hun oom Joannes Jacobus na. Hierdoor werd hij de nieuwe 'Heere principale van de Plantijnsche druckerije'. Hij was de eerste bedrijfsleider van de Officina Plantiniana die een universitaire opleiding genoten had. Als nieuwe eigenaar ging hij met zijn kinderen in de Gulden Passer wonen.⁵¹

Joannes Jacobus leidde de Officina Plantiniana zeventwintig jaar lang. Hij was een gewiekst zakenman die niet alleen een bloeiende drukkerij leidde en handel dreef in boeken. Hij verhandelde ook luxegoederen zoals Spaanse kant. Daarnaast investeerde hij in aandelen en tal van zakelijke ondernemingen. Bij zijn overlijden in september 1757 was hij één van de rijkste personen van de Zuidelijke Nederlanden.⁵²

Zijn oudste zoon, Franciscus Joannes Moretus (1717–1768), nam het beheer van de Officina na zijn overlijden over. Op zijn beurt werd hij opgevolgd door zijn drie ongehuwde zonen: Jacobus Paulus Josephus, Ludovicus Franciscus Xaverius en Franciscus Josephus Thomas Moretus.⁵³ Van hun grootoom Paulus Franciscus Schilders, de laatste mannelijke nazaat van de familie Schilders, erfden zij het familiearchief en de familiegoederen van de familie Schilders.

Paulus Franciscus Schilders (1699–1774)

Net als zijn vader François was Paulus Franciscus bankier-rentenier.⁵⁴ In 1732–1733 was hij schepen van Antwerpen. Zijn persoonlijk archief bevat onder meer documenten over zijn belangen in een katoendrukkerij te Dambrugge in de Heerlijkheid Merksem. Hij beheerde ook de zakelijke belangen van diverse familieleden, onder andere als voogd voor de wezen De Witte, tevens verwanten van de familie Moretus.⁵⁵ Paulus Franciscus bleef ongehuwd, had geen kinderen en woonde in het ouderlijke huis in de Lombaardstraat.

Bij zijn overlijden in 1774 liet hij ongeveer 1,5 miljoen gulden na. Dit fortuin ging per testament naar de nakomelingen van zijn enige zuster, de familie Moretus.⁵⁶ Paulus Franciscus was de laatste van de familie die in mannelijke lijn de verantwoordelijkheid droeg voor de zorg over het familiearchief en het familiebezit. Het familiearchief Schilders was onderdeel van deze nalatenschap en werd bijgevolg ondergebracht in de Gulden Passer, waar het terecht kwam bij het archief van de familie Moretus. Langs deze weg werd het archief Schilders aan het Plantin-Moretusarchief toegevoegd, waarvan het sinds het einde van de 18de eeuw een onlosmakelijk deel uitmaakt.

Het familie- en bedrijfsarchief Schilders

De familie Schilders heeft een unieke papieren schat nagelaten. Dat dit bijzondere archief tot op heden onzichtbaar is gebleven, is aan diverse oorzaken toe te schrijven. Bij de oprichting van het Museum Plantin-Moretus in 1876 werd meteen groot werk gemaakt om alle archiefstukken betreffende Christoffel Plantin, de voornaamste Moretussen en de Officina te ontsluiten. Enigszins logisch dat de aandacht toen naar hen en hun archief uitging. Maar de 19de-eeuwse voorliefde voor grote personaliteiten maakte dat het archief niet langer in haar organische en historisch gegroeide vorm behouden bleef. Tal van archiefstukken werden uit het archief gelicht, apart bewaard en in een nieuwe context ingebonden. De integriteit van het Plantin-Moretusarchief ging hier jammer genoeg voor een eerste keer verloren. Aandacht voor de meer persoonlijke bescheiden was minder relevant, zeker als het om documenten van verwanten ging. Dit komt tot uiting in de ordening en beschrijving van de inventaris van Jan Denucé uit 1926. Tot op heden is dit de enige toegang tot het volledige Plantin-Moretusarchief.

Alle archiefstukken van Plantin, de Moretussen en de Officina werden ondergebracht in het eerste deel van deze inventaris: het typografisch archief. Het tweede deel, het economisch archief, bevat alleen de ingebonden archiefbescheiden van de aanverwanten, zoals grootboeken, journaals en brievenkopieboeken uit hun respectievelijke bedrijfsarchieven. Dit deel van deze inventaris eindigt met het nummer 1438: 'Coffre avec varia. Liasses et pièces détachées, papier et parchemin, remplissant un petit coffre en bois, recouvert de peau de vache, de 400x300 mill(imetres)'.⁵⁷ De inhoud van dit koffertje zou volgens Denucé losse archiefstukken (o.a. facturen, testamenten, aantekeningen en brieven) bevatten van de families Bosschaert, Albertus Garbrants, Van Nierop, Le Maire, de la Bistraete, Schilders, Mich. Fabri, Huyghe en zo meer, documenten daterend van de 16de tot en met de 18de eeuw.⁵⁸ Dit houten koffertje blijkt op het Museum Plantin-Moretus echter een hele zolder vol met archief te zijn: alle losse of niet ingebonden archiefstukken uit het archief Schilders en dat van haar verwanten Bosschaert-De Groot, De Labistraete, De Vlieghe-
du Mont-Van Wijck, ook het archief van Simon De Neuf en archiefstukken behorend tot de families Goos, Lunden, Geelhand, Wellens, Wolschaten en Verdussen, allen verwanten van de Moretussen.⁵⁹ Daar bevinden zich zelfs losse archiefbescheiden van de familie Moretus zelf van de 16de tot en met de 19de eeuw. Dit zijn vooral documenten betreffende renten, onroerende eigendommen en zelfs enkele akten betreffende de aankoop van de Gulden Passer.

Na de bewerking van het Plantin-Moretusarchief door Denucé blijkt er enkele decennia niet veel mee gebeurd te zijn, de Tweede Wereldoorlog zit daar uiteraard voor iets tussen. In de jaren 1980 en de vroege jaren 1990 zouden enkele museummedewerkers het archief op verschillende tijdstippen beschreven hebben. Toch is het archief op een bepaald moment volledig door elkaar gehaald, waardoor de oude archieforde – en dus ook alle contextuele informatie tussen archiefstukken en archiefvormers – voorgoed verdween. In 2004 werd de ordening en beschrijving van dit archief opnieuw aangevat met een archiefproject gesubsidieerd door het Ministerie van Cultuur van de Vlaamse Gemeenschap. Dit resulteerde in januari 2009 in een inventaris die alvast het omvangrijke familie- en bedrijfsarchief van Henri François Schilders ontsluit.⁶⁰ Deze toegang en het archief zijn te raadplegen in de leeszaal van het Museum Plantin-Moretus.

Het belang van het archief Schilders

In het 17de- en 18de-eeuwse Antwerpen stond de familie Schilders bekend als één van de rijkste families van de stad. Een winstgevend koopmansverleden, een familietraditie van openbare ambten en tal van onroerende eigendommen te Antwerpen droegen bij tot haar vooraanstaande positie. Door een huwelijkspolitiek met voorname families uit de Antwerpse financiële- en koopmanselite verstevigde zij zowel haar professionele als sociale positie te midden van deze belanghebbende milieus. Zij slaagde erin haar familiefortuin enkele generaties lang staande te houden en zelfs aanzienlijk uit te breiden. Het archief Schilders en dat van haar verwanten is onmiskenbaar een rijke, onuitputtelijke bron voor historici die de economische en sociale geschiedenis van Antwerpen tijdens de vroegmoderne tijd in al haar facetten bestuderen.

De archieven van Frans, François en Paulus Franciscus Schilders, en ook dat van Jean Baptist de Labistraete, zijn minder groot in omvang dan dat van Henri François Schilders. Maar door hun volledigheid en hun bijzondere inhoud zijn ze van zeer grote – zelfs unieke – waarde. Het omvangrijke archief van Henri François Schilders is inhoudelijk een ontzettend rijk archief door de grote diversiteit aan documenten en door de inhoud van de stukken. Het is onvoorstelbaar hoe groot het deel van zijn leven besteed werd aan ‘schrijven’ om zijn handelsbedrijf te organiseren, te beheren en handel de drijven. Het bedrijfsarchief vormt een bijzondere bron voor de studie van bedrijfsgeschiedenis in de vroegmoderne tijd: van het koopmansbedrijf en het koopmansmilieu van Antwerpen, van sociaal-economische netwerken waarin het aandeel van familie en verwantschap een zeer grote rol speelde, van zeeverzekering en goederenstromen. Ook het familiearchief van deze koopman en van zijn familie schetst een fascinerend beeld van het leven in de 17de en 18de eeuw. Faits-divers en intieme gegevens uit het dagelijks leven worden ons via tal van documenten aangereikt. Ze maken de geschiedenis van deze familie heel levendig en tastbaar. Dit familiearchief is een nieuwe, nog onontgonnen bron voor familiegeschiedenis – ondanks de mannelijke dominantie in de archiefvorming is er enorm veel informatie over de vrouwen binnen deze families terug te vinden – consumptiegeschiedenis, en zo meer. Het geeft een zeer goed beeld van het dagelijks leven van een welstellend koopmansgezin te Antwerpen, van hun sociaal-economische groep, hun tijdbestedingen, hun omgang met elkaar en met anderen, hun geloof, hun voorkeuren, hun smaken, ziektes en

kwaaltjes, het gezelschapsleven, gezinsuitbreiding, vriendschappen, huwelijk en overlijden en zo meer.

Tussen al deze archieven zijn enorm veel verbanden te herkennen, omwille van gemeenschappelijke handelsactiviteiten, correspondenten, een gedeeld sociaal en huiselijk verleden. Kortom, deze archieven vullen elkaar aan en vervolledigen het beeld van elkaars bedrijvigheden en historische context.

Het integrale archief van de familie Schilders geeft de boeiende familiegeschiedenis weer van enkele generaties en van hun verwanten. De evolutie die deze familie op allerlei maatschappelijke gebieden doormaakte, loodst ons doorheen een verhaal van Spaanse ambtenarij naar internationale groothandel tot adellijke bankier-renteniers, dit over een tijdspanne van een kleine honderdvijftig jaar. Het vormt een bijzonder belangrijke aanvulling op het archief van Plantin en de Moretussen, alsook op dat van andere familie- en bedrijfsarchieven die in Antwerpen en daarbuiten bewaard worden. Een onontbeerlijke bron dus voor wie de geschiedenis van Antwerpen bestudeert.

Bijschriften illustraties

III. 1 Monster van bedrukt en ingekleurd katoen (bloemmotief), brief van Hendrik De Moor aan Henri François Schilders (Lissabon 1673)

III. 2 Aankondiging van een openbare verkoop van handelswaren meegebracht door de VOC (Amsterdam, 1676)

III.3 Dubbelportret van Theresia Mechtildis Schilders en Joannes Jacobus Moretus, Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet

- 1 Dit artikel werd geschreven op vraag van Dirk Imhof, conservator oude drukken en archief van het Museum Plantin-Moretus, naar aanleiding van het eindigen van het project 'Een nieuwe inventaris voor het Plantin-Moretusarchief'. Met de financiële steun van het Ministerie van Cultuur van de Vlaamse Gemeenschap werd dit inventarisatieproject tussen september 2004 en oktober 2007 uitgevoerd met als doel de ontsluiting van een nog onbekend archief van verwanten van de familie Moretus daterend uit de vroegmoderne tijd. Gedurende het project en tijdens de periode oktober 2007–januari 2009 werd de ordening, beschrijving en ontsluiting van het archief Schilders vooropgesteld, in het bijzonder dat van het koopmansarchief van Henri François Schilders.
- 2 MPM / SCH / HF / FA – 43 : Kwitanties van Balthasar Moretus II voor de aankoop van enkele boeken, 1667–1671, waaronder enkele breviaria, een missaal en een officium. In 1668 verkoopt hij aan Schilders een 'Teatro delle pitt. dze Dall' Arciduca Leopoldo'. Gezonden op Amsterdam aan Francisco Feroni door order van Felice Monacchi, Edelman van den Prince di Toscana". Henri François Schilders fungeerde bij deze aankoop als tussenpersoon. Zie daarvoor zijn briefwisseling met Monacchi en de Groothertog van Toscane, Cosimo III de Medici (MPM / SCH / HF / FA – 3).
- 3 MPM / SCH : Op brieven, rekeningen en facturen als postadres vermeld. Met zijn eerste vrouw Catharina Denijs (†29 juli 1594) had Adriaan Schilders zes kinderen: Servaes, Johanna, Elisabeth, Maria, Catharina en Jan (apotheker, †1609). Het archief van Adriaan Schilders werd nog niet ontsloten.
- 4 MPM / SCH / HF / FA – 75: Stukken betreffende adellijke ambities van de familie Schilders, waarin Adriaan en zijn tweede vrouw als goede katholieken en van goed gedrag door verschillende getuigen werden omschreven.
- 5 Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578–1630)*, Hilversum 2000, 38. In de 16de eeuw werd geen echt onderscheid gemaakt tussen het noorden en het zuiden van de Nederlanden, en zeker niet tot 1629 met de val van 's Hertogenbosch.
- 6 L. Duerloo en P. Janssens, *Wapenboek van de Belgische adel, 15de tot en met de 20ste eeuw*, Brussel 1992, 448 (3). Op 8 oktober 1732 werd te Wenen door Keizer Karel VI de titel van ridder verleend aan François Schilders (1669–1754), oud-aalmoezener van Antwerpen. In het wapenboek kan men ook een beschrijving vinden van het wapenschild van de familie Schilders.
- 7 MPM / SCH / HF / FA – 75 : onder andere Rodolfus Scilders, schepen van 's Hertogenbosch in 1485. De gemeente Oisterwijk grenst aan de oostkant van Tilburg.
- 8 MPM / SCH – Archief Schilders, 1622, 1627. SAA / Proc. T37 proces van 1593 en Proc. S541, proces van 1600.
- 9 MPM / SCH / F / BA en CDV.
- 10 R. Baetens, *De Nazomer van Antwerpens welvaart. De diaspora en het handelshuis De Grootte tijdens de eerste helft der 17de eeuw*, Brussel 1976, 142 (1).
- 11 MPM / SCH – Archief Schilders: Aan de Leguit in 1635–1637, achter het stadhuis in het huis 'De Roos oft in de waaistraat' en achter het stadhuis in de 'Halve Mane' in 1638–1640; Venusstraat, huis 'In den Brantof-fer' (1643–1659). Deze gegevens werden teruggevonden als postadres op tal van kwitanties en brieven.
- 12 MPM / SCH – Archief Schilders: Aan de Leguit in 1635–1637, achter het stadhuis in het huis 'De Roos oft in de waaistraat' en achter het stadhuis in de 'Halve Mane' in 1638–1640; Venusstraat, huis 'In den Brantof-fer' (1643–1659). Deze gegevens werden teruggevonden als postadres op tal van kwitanties en brieven.
- 13 Vanaf 1212 tot aan de Franse revolutie behoorde Nijlen samen met Bevel, Kessel, Emblem en de gehuchten Mijle, Lachenen en Hagenbroeck tot de zogeheten 'Bijvang van Lier'.
- 14 MPM / SCH / HF / FA – 3: Persoonlijke briefwisseling met zijn oom Albertus Garbrants van Nierop, 1657, 1662–1664.
- 15 In het archief van de familie Schilders zitten enkele archiefstukken van de familie Garbrants van Nierop. Het betreft hier uitsluitend persoonlijke documenten over eigendommen, nalatenschappen en enkele stukken met genealogische aantekeningen. Ook van hun aanverwanten Lemaire bevinden zich enkele persoonlijke archiefstukken bij het archief van de familie Garbrants.
- 16 SAA / GF 212/002 : Huwelijkscontract tussen Jan Baptista de Labistraete, broeder van Charles de Labistraete, en Mechtildis Garbrants, weduwe van Francisco Schilders (akte verleden voor notaris Cornelis Doppegieters, 20 februari 1657).
- 17 K. Degryse, 'De Antwerpse Fortuinen: kapitaalsaccumulatie, -investering en -rendement te Antwerpen in de 18de eeuw' in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 88 (2005): Bijlagen: A-Families: De Labistraete.
- 18 De ouders van Jean Baptiste de Labistraete zijn Charles de Labistraete (ca. 1614–1644) en Françoise de le Disme (†1652). Zijn broer Charles huwde Cornelia Doncker (1614–1680) en werd geëdeld in 1682: L. Duerloo en P. Janssens, *Wapenboek*, 278. De huwelijken van vier zussen van hun en van enkele neven trokken de banden tussen de de Labistraetes en enkele andere vooraanstaande families te Antwerpen, Brussel en Amsterdam nauw aan, o.a. met de families Chauvin (1633), Courtois (1647), Martini (1651) en Des Planches (1654). Twee generaties later verbond de familie de Labistraete zich opnieuw met de familie Chauvin (1674) en in de 18de eeuw ook met de families du Mont (1709) en Prolé (1736). K. Degryse, *De Antwerpse Fortuinen*, Bijlagen: A-families: De Labistraete.
- 19 MPM / SCH / LAB / BA : Stukken betreffende de Compagnie van Charles en Jean Baptist de Labistraete (1647–1654).
- 20 MPM / SCH / LAB / BA : Commerciële briefwisseling met de firma Brunschweiler-Mitz (1650, 1654–1662), met de firma Brunschweiler, Mitz & Ortman (1662–1668), met de firma Brunschweiler-Ortman (1668–1674), te Bazel en Straatsburg. Met de gebroeders Daniel en Samuel Mitz correspondeerde de Labistraete ook zeer intensief inzake hun financiële betrekkingen en hun warenhandel in verfstoffen voor de textielnijverheid (indigo, cochenille, campêchehout, meekrap en galnoten).
- 21 MPM / SCH / LAB / BA : Commerciële briefwisseling met Giovanni Druyvenstein, Venetië (1654–1674), Maillet & Pocquelin, Parijs (1666–1673).

- 22 MPM /SCH / LAB / BA : Commerciële briefwisseling : Guillaume Michaux (1654–1667), Antonio Nieuwaert (1663–1674), Guillaume Pellerin (1655–1674), Abraham Otger (1654–1674), Abraham Sayon (1654–1663).
- 23 MPM /SCH / HF / FA – 5 : Briefwisseling met Adriaan van Rode, bij wie Henri François in deze periode verbleef. Van de familie Rode zijn ook enkele persoonlijke bescheiden bewaard gebleven binnen het archief Schilders. Hij verbleef zeker in 1655 te Saint-Omer, maar voor hoelang of vanaf wanneer is voorlopig niet bekend.
- 24 MPM /SCH / LAB (PB4 – PB5), Briefwisseling Henri François Schilders, 1657–1660 (Amsterdam).
- 25 Onder andere met Ottavio Tensini, die door zijn vader belast was met de verkoop van een hoeveelheid tapijten en textiel. MPM /SCH / LAB (PB4 – PB5).
- 26 MPM /SCH / HF / BA – 50 – 55 : Briefwisseling met Francisco Feroni (1660–1680, Amsterdam).
- 27 MPM /SCH / HF / FA – 9 : Meerderjarigheidsverklaring waarin de minderjarige Henri François Schilders en zijn minderjarige vrouw Sibilla Bosschaert de toelating wordt verleend hun ouderlijk erfdeel te beheren en het in zaken te beleggen, 17 oktober 1662. MPM /SCH / HF / FA – 12 – 13 : Huwelijkscontract en huwelijkse voorwaarden, 11 juli 1662. Pas in 1667 ontlaste Henri François Schilders zijn voogden van hun voogdijerschap, zijnde zijn moederlijke oom Albertus Garbrants van Nieropen zijn neef Petrus Weesp, aangeesteld door het testament van zijn vader d.d. 19 april 1649, 23 juni 1667 (MPM /SCH / HF / FA – 10).
- 28 Wouter Bosschaert (1607–1655) en Maria De Grootte (1617–1661), dochter van Hendrik De Grootte (1585–1651). Voor het persoonlijk en zakelijk wel en wee van de De Grootte's, zie R. Baetens, *Nazomer*.
- 29 MPM /SCH / HF / BA – 65–66 : Briefwisseling met Jacob en Hendrik De Grootte (1662–1681, Keulen, 469 brieven).
- 30 K. Degryse, 'De zuiderhandel van Henrico Francisco Schilders (1673–1680)' in *Feestbundel voor Prof. Dr. C. Verlinden*, Gent 1975, 117–127.
- 31 D. Van Camp, *Familie- en bedrijfsarchief van Henri François Schilders en Sibilla Bosschaert (1657–1693)*. *Inventaris*, Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, 2009. In deze inventaris werd in de index op de commerciële briefwisseling telkens de aanwezigheid van monsters textiel en garen aangegeven. Deze monsters zijn naturel van kleur, gekleurd, bedrukt of met ingeweven motief.
- 32 MPM /SCH / HF / BA – 330 : Het schip 'die Drey Gebrüder' strandde in oktober 1670 met een grote lading kaviaar in de rivier van Archangelsk en liep daarna in een storm averij op.
- 33 MPM /SCH / HF / BA – 323 – 325 : Verzekeringsspolissen, 1668–1677.
- 34 Enkele dossiers betreffen verlies van goederen door inbeslagname door de Engelsen, of door kaping vlak voor de kust van Duinkerken en voor de kust van Tanger. De meeste verzekeringsdossiers behandelen opgelopen schade van goederen of volledig verlies door schipbreuk: MPM /SCH / HF / BA – 326 – 341 : Verzekeringsspolissen, 1668–1677.
- 35 Aandeel van de talen in de commerciële briefwisseling van Henri François Schilders : Nederlands 44,9%, Italiaans 36,2%, Frans 15,4%, Spaans 2,8%, Duits 0,8%, Engels, Portugees en Latijn 0,1%.
- 36 MPM /SCH / HF / FA – 24 – 39: Stukken betreffende het openbare- en verenigingsleven.
- 37 Achteraan het enige huishoudjournal van Henri François Schilders en Sibilla Bosschaert, noteerde Henri François de geboorten van al zijn kinderen (met enkele persoonlijke aantekeningen). Het zijn voorlopig de enige verwijzingen naar alle kinderen van dit echtpaar. MPM /SCH / HF / FA – 40.
- 38 MPM /SCH / HF / FA – 22: Stukken betreffende de intrede van Joanna Maria Schilders, 1688.
- 39 Volgens het doctoraat van Karel Degryse is dit Philip Jacobus De Coninck (1661–1724), zoon van Jan De Coninck en Anna Macquereel, en hadden ze vijf kinderen: K. Degryse, *De Antwerpse Fortuinen, Bijlagen: A-families: Schilders*.
- 40 MPM /SCH / HF / FA – 2: Briefwisseling Sibilla Bosschaert (1678, Deventer). Het is daarbij jammer dat enkel Sibilla's brieven zijn bewaard gebleven en niet de antwoorden van Henri François. Gelukkig geeft Sibilla aan het begin van elke brief een samenvatting van de vragen of wetenswaardigheden die haar echtgenoot aan haar schreef.
- 41 MPM /SCH / HF / FA – 41 – 61: Huishoudelijke rekeningen, 1658–1689.
- 42 MPM /SCH / HF / FA – 40: In 1678 was François op pensioonaat bij de Heilige Bisschop van Lier voor onderwijs.
- 43 MPM /SCH / Fç / FA.
- 44 K. Degryse, *De Antwerpse Fortuinen, Bijlagen: A-families: Schilders*.
- 45 De broer van Maria Isabella Theresia, Egidius Cornelius De Vlieghe (1679–1713), huwde op 3 oktober 1703 met Maria Catharina Moretus (1683–1710), dochter van Balthasar III Moretus (1646–1696) en Anna Maria De Neuf (1654–1714).
- 46 K. Degryse, *De Antwerpse Fortuinen, A-families, Schilders*.
- 47 In het Stadsarchief van Antwerpen worden van deze families gelijkaardige archiefbescheiden bewaard. In de jaren 1970 schonk R. Moretus Plantin aan het Stadsarchief dit familiearchief van de families De Labistraete, Geelhand, Lunden, Prolin en van Ertborn. De grote overeenkomst tussen de archiefstukken uit deze schenking en die in het archief Schilders lijkt geen toevalligheid. Vermoedelijk zijn deze archiefstukken ooit gescheiden geraakt. Het gaat hier om zeer belangrijke documenten, zoals huwelijkscontracten en testamenten. Zie G. Degueuldre, *Archieven van de families De la Bistraeten, Geelhand, Lunden, Prolin, Van Ertborn en aanverwanten, 1342 – 1930*. *Inventaris*, Antwerpen 2002.
- 48 L. Voet, *The Golden Compasses*, 242: Joannes Jacobus studeerde rechten in Douai en in Leuven. Aan deze laatste universiteit behaalde hij in 1711 zijn licentie in de beide rechten, vanaf 1713 was hij gezworen advocaat.
- 49 L. Voet, *The Golden Compasses, The History of the House of Plantin-Moretus*, Amsterdam 1969–1972, 241.
- 50 K. Degryse, *De Antwerpse fortuinen, Bijlagen: A-families: Moretus*.
- 51 K. Degryse, *De Antwerpse fortuinen, Bijlagen: A-families: Moretus (1755)*.

- 52 L. Voet, *The Golden Compasses*, 243.
- 53 K. Degryse, *De Antwerpse fortuinen*, Bijlagen: A-families: Moretus: Rond 1814 werden zij beschouwd als de bezitters van het tweede grootste fortuin van Antwerpen.
- 54 Paulus Franciscus Schilders erfde van zijn vader in 1754 de Heerlijkheid Hemiksem, Lathove en Aartselaar en bezat daarnaast ook gronden in Lobroek.
- 55 MPM / SCH / PF / FA.
- 56 K. Degryse, *De Antwerpse Fortuinen*, Bijlagen: Bijlage xi: Schilders (1774).
- 57 J. Denucé, *Musaeum Plantin-Moretus. Inventaris van het Plantynsch Archief. Inventaire des archives Plantiniennes*, Antwerpen 1926.
- 58 Voor meer informatie over de 19de-eeuwse archivering van het Plantin-Moretusarchief, zie: J. Materné, 'Archivering rond de eeuwwisseling: de vroegste inventarisatie van het Plantijns Archief (1876–1926)' in *De Gulden Passer*, 69 (1991), 181–199.
- 59 D. Van Camp, *45 meter in één koffer. De ordening en beschrijving van het familiearchief Schilders (16de – 18de eeuw). Een eerste stap in de richting van een globale ont-sluiting van het Plantijns Archief te Antwerpen*, Brussel, Vrije Universiteit Brussel, 2003–2004 (Eindverhandeling tot het behalen van de Master in Archivistiek en Hedendaags documentbeheer). De 45 meter slaat op het archief Schilders. Daarbij dient nog geteld te worden de verscheidene lopende meters archief van de aanverwanten, van Plantin, de Moretussen, van de families Geelhand, Lunden, Goos, Wolschaten en Verdussen en het bedrijfsarchief van Simon de Neuf, de vader van Anna Maria De Neuf.
- 60 D. Van Camp, *Familie- en bedrijfsarchief van Henri François Schilders en Sibilla Bosschaert (1657–1693). Inventaris*, Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, 2009.

Personalia

THEO CLEMENS (1948) is als onderzoeksmedewerker/directeur van het Ruusbroecgenootschap verbonden aan de Universiteit Antwerpen en als universitair hoofddocent aan de Faculteit voor Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg. Hij is daarnaast redactiesecretaris van *Trajecta* en *Ons Geestelijk Erf* en lid van de kernredactie van *Church History and Religious Culture*.

JEANINE DE LANDTSHEER, doctor in de klassieke filologie, is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het *Seminarium philologiae humanisticae* van de K.U.Leuven. Haar belangrijkste opdracht bestaat in het kritisch uitgeven van de correspondentie van Justus Lipsius. Momenteel werkt zij ook aan een wetenschappelijke biografie van deze auteur en coördineert zij de uitgave van een collectie essays over diens werken.

PIERRE DELSAERDT promoveerde in 2001 op de geschiedenis van de boekhandel en van professorenbibliotheken aan de oude Leuvense universiteit. Hij is voorzitter van de opleiding Informatie- en Bibliotheekwetenschap (Universiteit Antwerpen). Zijn onderzoeksdomein is de boek- en bibliotheekgeschiedenis, waarover hij doceert aan de Universiteit Antwerpen en de K.U.Leuven. Hij is redactievoorzitter van het tijdschrift *De Gulden Passer* en voorzitter van de Vlaamse Erfgoedbibliotheek vzw.

FRANCINE DE NAVE is doctor in de Letteren en Wijsbegeerte (geschiedenis) en oud-directeur van het Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet. Zij is voorzitter van de Vereniging van Antwerpse Bibliotheekliefhebbers. Op haar naam staan talrijke publicaties van de geschiedenis van Antwerpen en de Antwerpse regio, de Antwerpse boekdrukkunst en prentkunst, het Zuid-Nederlandse 16de-eeuwse humanisme.

MEGHAN KING doctoreerde aan University College Cork (Ierland) over het onderwerp 'An edition, translation and transcription of Richard Stanihurst's *Hebdomada Mariana*.' Haar onderzoek richt zich op de devotionele output van sodaliteiten en confraterniteiten in de Nederlanden tijdens de 16de en de 17de eeuw. Momenteel is ze dankzij een A. Nurus Scholarship als onderzoekster werkzaam aan het *Seminarium Philologiae Humanisticae* van de K.U.Leuven.

JAN STORM VAN LEEUWEN werkte tot zijn pensionering in 2006 als boekbandspecialist bij de Koninklijk Bibliotheek te Den Haag. Thans is hij nog werkzaam als docent in de geschiedenis van de boekband aan het Plantin Genootschap te Antwerpen en aan de Rare Book School in Charlottesville (Virginia). Hij is (mede)auteur van vele artikelen en boeken op het gebied van de band, waaronder zijn magnum opus *Dutch Decorated Bookbinding in the Eighteenth Century*, dat in 2006 in drie delen in vier banden verscheen. Sedert 2007 is hij voorzitter van het Belgisch-Nederlands Bandengenootschap.

DORRIT VAN CAMP studeerde geschiedenis van de Nieuwe Tijd aan de Vrije Universiteit Brussel. Zij behaalde er tevens de master Archivistiek, Erfgoedbeheer en Hedendaags Documentbeheer. Daarna werkte ze in het Museum Plantin-Moretus aan de ordening en inventarisering van archief van verwanten van de familie Moretus. Momenteel is ze werkzaam in de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.

MARTIJN VAN GRONINGEN studeerde Algemene Kunst en Cultuurwetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is jarenlang administratief secretaris geweest van het Plantin Genootschap en is sinds 2006 actief als vertaler en corrector.

TOON VAN HAL verdedigde in 2008 zijn doctorale dissertatie over de taalvergelijkende studiën in de Lage Landen tijdens de vroegmoderne periode. Momenteel is hij als postdoctoraal onderzoeker (Fwo en Alexander von Humboldtstiftung) verbonden aan de K.U.Leuven en de Universität Potsdam, waar hij onderzoek verricht naar de (historisch-vergelijkende) taalkundige opvattingen van Gottfried Wilhelm Leibniz en diens tijdgenoten.